

Автор туралы мәлімет

Мәдібаева Қанипаш Қайсанқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы, Алматы, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>.

Сведения об авторе

Мадибеева Канипаш Кайсановна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник института Литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Республика Казахстан, Алматы, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>.

Information about author

Kanipash Madibayeva – doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: Kapi-51@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>.

Редакцияға енуі 17.07.2026

Өңдеуден кейін түсуі 25.08.2026

Жариялауға қабылданды 26.09.2026

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-16](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-16)

FTAMP: 17.07.31

Ш.С. Кеңесбаева

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, Глинка к-сі, 20 А

ORCID: 0000-0002-0563-8148

e-mail: shynar.k.s@mail.ru

ТӘҢІРБЕРГЕН ӘМІРЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ЖАРИЯЛАНБАҒАН ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ ТУРАСЫНДА

Аңдатпа. Мақалада көптеген жыр жинақтарының, поэмалар мен публицистикалық мақала-очерктердің авторы, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі болған Тәңірберген Әміреновтің әдеби мұрасын толықтыратын ақынның ешқайда жарияланбаған қолжазба түріндегі өлеңдері қарастырылады. Сонымен қатар ақынның шығармашылық ғұмырбаянының беймәлім тұстары, балалық шақ пен есейген кездегі қиындықтар, ауылдық-қалалық жердегі атқарған қызметтері, кейіннен Ресей жеріне қоныс аудару себептері жан-жақты зерттеледі.

Зерттеуде Абайдың ақындық дәстүрін жалғастырушы, айтыскер ақын, сазгер, шежіреші Т.Әміреновтің ой-өрісі мен дүниетанымы, ақындық позициясы мен диапазоны, суреткерлік қарымы туындыларынан, шығармашылық өмір жолынан айқын көрінетіндігі сипатталады.

Қиын-қыстау кезеңдерді бастан кешкен жаңашыл ақын етектен тартқан кейбір жайсыз жайттарды, адам бойындағы жағымсыз қылықтарды батыл сынады. Осы сыншыл поэзиясы үшін түрлі саяси кінә-айыптаулар тағылып «үкіметке қарсы шықты» деген үкіммен 25 жылға сотталғандығы архив деректерімен көрсетіледі. Т.Әміреновтің жарық көрген өлең жинақтарында ақынның өмірі мен шығармашылығы жайында алғы сөздің жазылмауы сөзімізге дәлел бола алады.

Бірнеше жыл айдауда азап шеккен ақын өмірінің көлеңкелі тұстарын бейнелейтін туған жерге, бала-шағаға, туған-туысқа деген сағынышқа толы сазды лирикалық поэзиясы мен шындық пен бостандықты, әділдікті аңсаған азаматтық сарындағы құнды туындылары осы мақалада терең қамтылып, сарапталады.

Тәңірберген Әміренов шығармашылығына қатысты тың деректер, баспа бетінде жарияланбаған белгісіз туындылары ҚР ҰҒА кітапханасындағы қолжазбалар қорынан және көптеген мұрағат дереккөздерінен алынғаны дәлелденеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – Т. Әміреновтің шығармашылық өмірі мен жарияланбаған туындыларындағы ақындық қолтаңбасын, поэзиядағы лирикалық даралық сипатын анықтап, тақырыптық-идеялық ерекшеліктерін ашып көрсету.

Тірек сөздер: әдебиеттану ғылымы, ұлттық әдебиет, қолжазба, ақын, лирикалық қаһарман, халық поэзиясы, эпика.

Кіріспе

Әдебиеттану ғылымы, оның ішінде қазақ әдебиетінің тарихы саласын айтар болсақ, кеңестік дәуірде тыйым салынған, қасақана зерттеу шеңберінен тыс қалған тақырыптарды жаңаша пайымдауға санаулы жылдардың аздық ететіні сөзсіз. Дегенмен ұлттық әдебиетіміздің тарихын тәуелсіз көзқараспен зерделеуге толыққанды мүмкіндік туды десек қателеспеген болар едік.

Егемендік алғаннан кейінгі аз ғана уақыт ішінде қазақ әдебиеті тарихының талай ақтандақ беттері ашылды. Тың зерттеулердің нәтижесінде, басқа дәуірлерді айтпағанда, XX ғасыр әдебиеті көптеген тұлғалармен қайта қауышты. Қазіргі әдебиеттану ғылымының міндеттерінің бірі – халық арасында поэзия-жырымен, ақындығымен танылған, ірілі-ұсақты әдебиет өкілдерінің әдеби мұраларын түгендеу және зерделеу.

«...XX ғасыр әдебиеті жаңаша пайымдау, оның кезең-кезеңіндегі стильдік-жанрлық ізденістеріне, бейне, көркемдік қазынасына баға беру, талантты қаламгерлер шығармаларының эстетикалық байлығын анықтау, бір сөзбен айтқанда, бос топырақтан кенді аршып алу – жеңіл-желпі шаруа емес, бұл – көп қайрат-қажыр жұмсауды талап ететін ұзақ шиыр» [1, 5] – деп пайымдайды академик Рымғали Нұрғали.

Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар, кеңестік кезеңнің қыркыншы-сексенінші жылдарында дәстүрлі ақындық поэзияға мол үлес қосқан халық ақыны, «Жұмбақ тас», «Қанды қанжар», «Жол мұраты», «Өмір өткелдері» жыр жинақтарының авторы Тәңірберген Әміреновтің шығармашылық ғұмырбаяны жайында сөз қозғау бүгінгі әдебиеттану ғылымының сұраныстарына жауап береді.

Біз қарастырып отырған халық поэзиясының белді өкілі Т. Әміреновтің өмірінде де «ақтандақ» кезеңдер болған. Соның салдарынан ақынның шығармашылығына кедергі келтіріліп, кеңестік талғамға сыймаған бірталай шығармалары баспасөз бетінде жарияланбады. Замана бедерін кестелеген өткір де шынайы туындылары үшін Т. Әміренов қуғын-сүргінге ұшырап, түрмеге жабылды.

Халық арасында орындаушылық шеберлігімен танылған, нәзік лирика мен кең тынысты эпикаға құлаш ұрған Т. Әміреновтің шығармашылығы, ақынның суреткер ретіндегі қоғамның даму үдерісіне тигізген әсері, рухани игіліктер жасаудағы әдеби мұрасы әлі де зерттеу нысаны болып отыр.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы дайындау барысында жүйелі-кешенді, тарихи-салыстырмалы зерттеу, архив-мұрағат материалдарын жинақтау әдістері негізге алынды. Т. Әміреновтің шығармашылығына арнайы назар аударылмаса да, қазақ әдебиетінің тарихына қатысты еңбектерде, «Ақын-жыраулар», «Ақындар жыры», т.б. жинақтарда ақын шығармашылығы аталып өтеді.

Ақынның әдеби мұрасы туралы баспасөз беттерінде Қ. Мұхамедханұлы, А.Құдайбердиев, Қ. Алтынбаев, Б. Елеуғожин, Т. Жұртбай, А. Қадыров, Ш. Кеңесбаева сынды зерттеушілер мен жазушылардың, қаламгерлердің мақалалары жарық көрді.

Т. Әміреновтің шығармашылық ғұмырбаянына қатысты тың деректер және ақынның баспа бетін көрмеген шығармалары ҚР Ұлттық Ғылым академиясының кітапханасындағы қолжазбалар қорында, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында, Семей қаласының кітапханалары мен мұражайларының қорында, ақынның жеке қорында, Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Семей бөлімшесінің мұрағат материалдарында сақталған. Осы ғылыми мақалада мұрағат деректері мүмкіндігінше қамтылып, пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ұлттық әдебиеттің дамуына ықпал етіп қана қоймай, керісінше белгілі бір мөлшерде тарлық еткен кеңестік-цензуралық жүйе тұсында да қазақтың қара өлеңін бойтұмар қылған, Абайдың «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасын» жүрегіне сіңіре білген ақын Т.Әміреновтің

өмірі мен белгісіз болып келген шығармашылығын бүгінгі күн мінберінен жаңаша зерделеу мақаланың өзектілігі болмақ.

Іңгәлап келген кезде мен өмірге,
Жаралған жан-тәніме өлең бірге.
Анамның ақ сүтімен қоса дарып,
Жол ашқан ақындыққа жүрегімде [2, 48], –

деп Тәңірберген өзінің ақындыққа келуі турасында жазады. Әкесі қайтыс болып, жастайынан жетімдік тауқыметін тартқан жастың арнайы білім алуға жағдайы болмайды.

Түрімді менің мазақтап,
Күлетін байдың ұлдары.
Ауылына келсем азаптап,
Есімнен кетпес ұрғаны... [3, 68-69], –

деген өлең жолдарынан аяғына тозығы жеткен көн етік, үстінде қой жүнді күпісі бар жетім баланың күйі Б.Майлиннің Түйебайын еске түсіргендей. Жастай жоқшылық көрсе де қолынан кітабы түспейтін Тәңірбергеннің ақындық табиғи таланты алты жасынан белгілі бола бастаған. Ол жетімдіктің кермек дәмін өлеңдерінде сәтті береді:

Әкем өліп, сорладым жеті жаста,
Бақытсыз болып туыппын әуел баста.
Әкесі бар баланы көрген кезде,
Қойным толды көзімнен аққан жасқа [2, 49],– деп қамығады.

Т. Әміренов 1930 жылға дейін өз туған мекенінде қызмет атқарып, келер жылдың бас кезінде Семей қаласына ауысады. Сол жылдың күзінде Алейск қаласына аттанып, 1932 жылға дейін сонда тұрады. Кейіннен бір жылға жуық Бийск қаласындағы қант зауытында жұмыс істеп, кейін Ойрат автономиялы облысына қоныс аударып, кеңшарда жұмыс істейді. Ақынның Қазақстаннан сырт кетуіне өзі өлеңдеріне тебірене арқау еткен кеңес үкіметінің ұстанған саясаты ықпал етті.

ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Абай облысы Семей бөлімшесіндегі мұрағат құжаттарының арасынан ақынның араб қарпімен жазылған қысқаша өмірбаяны табылды. Онда: «Өз басым кедей болдым. 1930 жылға дейін сол Абай ауданында қара шаруа болып тіршілік еттім. Содан 1933 жылдан бастап Абай ауданы Саржал советіне қарасты «Қызыладыр» колхозының мүшесімін» [4, 4] деген деректер бар.

Мұрағат құжаттарындағы: «1943 жылы февраль айында Семейдегі қазақ театрының әртісі болып жұмыс істеп жүргенімде Алматыда сегіз облыс бас қосқан республикалық айтысқа Қарағанды облысы ақындарымен сайысқа түстім. Содан 1943 жылдың декабрь айынан бастап Семейдегі филармонияның бригадирі болып осы уақытқа дейін істеп келемін. 1938 жылы Жамбылдың 75 жылдығына шақырылдым. Содан бастап халық ақындарының қатарындамын. Ескерту: «Бұрын ешқандай сотты болып бірде-бір заң орнында жауапты болған адам емеспін күні осы уақытқа дейін...» [4, 5] деген мәліметтер де ақынның өмір жолынан тың деректер береді.

Ақын Т. Әміренов халық басына қиыншылық түскен соғыс жылдарында ақындық пен өнерін қатар жұмсаған. Өлкетанушы Қ. Алтынбаев естелігінде «Тек айтыс қана емес, соғыс кезінде Семейдің эстрадалық-концерттік бюросында қазақ труппасын басқара жүріп, Тәңірберген өзінің патриоттық жырларын да айтып таратты. Жүрген жерінде колхоз тұрмысынан байқаған кемшіліктерін де аяусыз сынады» [5] деп ақынның жанкешті еңбегіне баға береді.

Сол кезде Семей облыстық концерттік бюросының бригадасына жетекшілік етіп, бірнеше жыл көпшіліктің көңілін көтерген Тәңірбергеннің ұйымдастырушылық қабілеті, сырнай тарту, домбырамен ән салуы, шешендік өнері қиын-қыстау кезеңде қажетке жарады. «Ел ішін аралағанда күнбе-күнгі саясатқа байланысты өлеңдер айтамын. Соғыс уақытында халықтың мұң-мұқтажына қарай, «зарыққан-тарыққан» кезеңін жырладым. Мұндай жыр-өлеңдер көпшіліктің ойынан шыққандай болды...» [6] деп баяндайды өз жұмысына жауапкершілікпен қарайтын ақын.

Т. Әміренов қолына қалам алған алғашқы күндерден-ақ еңбек адамдарының қуанышы мен жетістік-табыстарын жырлады. Ел ішіндегі жатып ішер жалқаулардың бет пердесін аяусыз әшкерелеуді азаматтық борышы санаған. Осындай, уытты тілін, өткір жыр-кестелерін жақтырмаған бәзбіреулер ақынның атына шағым түсіріп, қудалай бастайды.

Т. Әміреновке қатысты іс-құжаттардың ішінде Саржал ауылдық кеңесінің 1951 жылғы 27 қаңтардағы анықтамасында: «Саржал ауылының тұрғыны Т. Әміренов, шыққан руы тобықты ішінде мотыш. Арғы аталары Әділ, Матайбай деген атақты байлар. Тәңірбергеннің әкесі Торайғыров Әміре ұзақ жыл би болып, ел басқарған, атқа мінген әлді шаруа адамы болған. Әкесі Әміремен бір туысқан Аярдың баласы Сүлеймен байлығымен конфискеленген» [4, 7] деген дерек кездесті. Ақынның елін тастап, Алейск, Бийск қалаларында қалуының басты себебі де осында.

XX ғасырдың басында болған осындай «саяси» дауыл 1950 жылдары тағы қайталанғаны тарихтан мәлім. Т. Әміреновтің де өмір жолындағы көлеңкелі тұстары тәуелсіздік жылдарына дейін айтыла қойған жоқ. 1951-1964 жылдар аралығында әртүрлі дәрежедегі саяси айыптаулардан қалыс қалмаған ақынның басылым бетін көрмей, жарыққа шықпаған отызға жуық өлеңдері кейіннен зерттеу-жинақтау барысында табылды. Солардың бірі – «Қаншайым» туындысы.

Осы қойылымға байланысты «Прииртышская правда» газетінің 1950 жылғы 12 тамыздағы №160 санында жергілікті тілші С. Рамазановтың «Халтуршики» атты мақаласы жарияланады. Мақалада Т. Әміренов бастаған өнерпаздар ұжымының «Қызыл жұлдыз» колхозына келгені туралы ақпарат таратты. Әміреновтің «Қаншайым-Оразбай» қойылымында «жалған» ақындардың колхозшыларды қалай алдайтыны анық көрсетілген. Т. Әміреновтің бұл «шығармасындағы» әр фраза колхоз белсенділері мен қарапайым колхозшыларға жабылған жала екенін ескерте келіп, «концерттік-эстрадалық бюроның осындай жалғаншылардың негізсіз алым-салық жинап, теріс үгіт-насихат жүргізуіне жол бергені таңғаларлық жайт» [7] деп сол кездегі көзқарасқа сай айыптаулар айтылды. «Халтуршики» мақаласынан кейін 1950 жылы 15 тамызда комиссия алдында Тәңірберген «Қаншайым» шығармасының 1944 жылы жазылғанын, қойылымның мөлшермен 1945-1950 жылдар аралығында сахналанып келгендігі туралы түсінік берген.

ҰҚК департаментінің Семей бөлімшесіндегі мұрағат құжаттарында «Қаншайымды» «колхозға қарсы өлең» дегізіп, айыпталушы «Білімім болмаған соң, «Қаншайымды» үкіметке қарсы шығарма емес деп орындадым» деп еріксіз мойындаған. 1950 жылы 15 тамызда комиссия талқысына түскен халық ақыны Т. Әміреновке қатаң ескерту жасалды [4]. Осындай сыңаржақ сындардың кесірінен «Қаншайым» шығармасы ақын жинақтарына енгені былай тұрсын, автордың өзі осы жалғыз-ақ айыптың салдарынан он жылдан астам уақытқа жер аударылды.

Ғылым Академиясының орталық кітапхана қорынан [4], [6] Т. Әміреновтің араб қарпімен жазылған «Қаншайым» қолжазбасының табылуы – әдебиеттанушы, біздер үшін үлкен олжа. Бес парақ бетке жазылған 21 шумақты өлең жолдарының ара-арасында қара сөздер де кездеседі. Шығарманың негізгі тақырыбы – еңбекқорлық пен жалқаулықтың арасындағы тартыс.

Ащы сынға құрылған туындылары үшін Т. Әміреновке түрлі саяси кінәлар тағылады. Ақырында, 1951 жылы 19 ақпанда «Үкіметке қарсы үгіт жүргізді» деген айыппен қамауға алынып, жазықсыз ақын 25 жылға бас бостандығынан айырылады [4]. Сонымен, кеңес өкіметі орнаған кезде «Құлдықтан мені құтқарды» деп бөркін аспанға атқан ақынды біраз уақыт өткен соң, өзі тамсана жырға қосқан өкіметі әділдік пен шындықты талап еткен бір шығармасы үшін жазықсыз 25 жылға соттап жібереді.

Сұм дүние жастай жаншып қорладың да,
Өре сап өмірімді торладың да.
Еркіммен құлашымды бір жаздырмай,
Басыма бейнет пен сор орнаттың да [2, 44], –

деп күрсінген Тәңірберген тағдырдың бұл «сыйына» мойыған жоқ. Алты айдан кейін Қазақ ССР-ның Жоғарғы сот коллегиясына арыз береді.

Ел өміріне елеулі өзгеріс енгізген КПСС-тің XX съезінің қарсаңында 1953 жылы 27 наурыз күні рақымшылық жарияланып, 1954 жылы Т. Әміреновтің 25 жылға бас бостандығынан айырылған мерзімі 10 жылға қысқарады. Ал 1954 жылы 5 тамызда кеудесінен суық тиіп, денсаулығына байланысты түрмеден толығымен босатылады [4].

Ақынның жеке мұрағатынан екі дәптер қолжазбасы да табылған болатын. Төте жазумен жазылған қолжазба мына өлең жолдарымен басталады:

Бір күнде бұл сөздерім керек болар,
Мені іздер зерттеушіге қорек болар.
Тіріде арзан кеткен асыл сөздер,
Бағасы өлген кезде бөлек болар [2, 44]

Әрі қарай: «Бұл тетрадьта көптеген құнды сөздер бар. Және өзімнің еш жерде жарияланбаған бірсыпыра өлеңдерім бар. Менің еңбектерімді зерттеуші ұрпақтар үшін керек болар деп жазып қалдырдым» [2] деген өсиет сөздерімен жалғасады.

Ақын өмірінің күнгірт тұстарын көрсететін кейіннен табылған осы өлеңдерінің бірде-бірі басылым беттерінде жарық көрген жоқ. Кешегі сау басына уақыт безбені түскен ауыртпалық кезеңде елі мен жерін, ағайын-туыс, бала-шағасын сағынып, еркіндікті аңсаған шерлі ақын, түбі бір шындық айтылып ақталатынына сенімді болады.

Жатырмын тоғыз айдай тұтқын болып,
Жүдетті жүрегімді қайғы сорып... [2, 14-15], – деп күйінеді.

Қайталанбас сол еркіндіктен көз жазып қалғандай көрінгенімен, күш-жігерін бойына жинап, **жігерлене түскен қаламгер алдағы күндерден жақсылық күтеді**. Жалғыз үміт артары – көктегі тәңір, сыйынары – бір Алла. Тәубешіл халық ақынының:

...Бір мен бе, талай мендей жатыр ғой ел,
Алланың тағдырына байладым бел.
Михнаттың түбі рақат деген сөз бар,
Тапсырдым бір өзіңе нар тәуекел.
...Қабылдап жоғарғы орын арызымды,

Әділет ақтығымды көзі көрер [2, 16], – деп аяқталатын өлеңінің соңына «1952 жылы тұтқын лагерінде жүріп шығарған өлеңім еді. Ақтөбе облысы Донский деген лагерьде жүріп жаздым» [2] деп қолын қойыпты.

Мұндай сағыныш сарынындағы жырлар Мұса Жәлелдің өлеңдерін еске түсіреді.

Жырымнан от тұтандырдым гүрлетіп,
Айттым жүрек, әділеттік қосқанды.
Жырымменен жеңдім жауды күйретіп,
Жырымменен аяладым достарды... [8], –
деп үн қатады тар қапаста жүрген татар ақыны.

Бостандық елімменен, халықпенен,

Бірге боп, толғап алға бара берем! – деген бағыты айқын өршіл ақын Мұсаның «Моабит дәптеріндегі» поэзиясы – жарқын оптимизмге және ұлтжандылыққа толы өлеңдер екені анық.

Академик З. Ахметов «Автордың бейнесі – әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасының көріну қалпы. Автордың идеялық нысанасы, көзқарасы, ұғым-түсініктері, наным-сенімдері, көркемдік принциптері, суреткелік шеберлігі бәрі-бәрі кең, толық мағынада, әрине, шығарманың өн-бойынан, бүкіл құрылыс-бітімімен, идеялық-көркемдік сипатымен танылады» [9, 32-33] дейді.

Өлең – жай сөздердің жиынтығы емес, ұйқасы мен ырғағы үйлесім тапқан, шумақтары мен бунағы қалыпқа түскен, көркемдік-эстетикалық талапқа сай келетін шағын көлемді өлең түрі. Ғалым Тұрсынхан Әбдірахманова қазақ поэзиясы туралы зерттеуінде «Поэтика – көркем шығарманың табиғаты, көркемдеу құралдарын қолданудың эстетикалық жүйесіндегі заңдылықтар туралы ғылым. Қарапайым тілмен айтқанда, поэтика – көркем шығарманың

сыры мен сипатындағы үйлесімдер, үндесулер жүйесінің заңдылығы. Поэतिकаның қарастырып негізгі проблемасы – суреткердің ойы мен жүзеге асыруда қолданған әдіс-тәсілдері жиынтығының арақатынасы, байланысы» [10, 117-118] деп түйеді.

Тәңірберген өлеңдерінің көркемдік табиғаты ақынның нәзік сезімге толы, сыршыл лирик екенін көрсетеді. Оның жыр жолдарын оқыған сәттен бастап-ақ, оқырман туындының жай ғана сөз тізбегі емес, ішкі астар мен эстетикалық мағынаға толы көркемдік әлеміне терең бойлай бастайды. Ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің жан тебіренісі, мұңы мен қуанышы, яғни бүкіл ішкі толғаныстары қоршаған орта мен өмір шындығын автордың өзіндік көзімен көріп, шынайы тануға мүмкіндік береді.

Суреткер ретінде ол тек жеке сезім шеңберінде қалып қоймайды. Автор өз шығармаларында ауқымды қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді, заман тынысын қозғап қана қоймай, оны күнделікті тұрмыс көріністерімен өте шебер байланыстырады. Күнделікті тіршіліктің қарапайым детальдарын жеке тұлғалық көңіл-күй елегінен өткізіп, оларға терең философиялық пайым мен мән бере білуі – Тәңірберген поэтикасының басты ерекшелігі мен көркемдік қуатын танытады.

Түрмеде денсаулығы сыр берген ақынды үкімет еріксіз еліне қайтарады. 1955 жылдары абақтыдан жаны жүдеп келген ақынның мұңға толы өлеңдері кейінгі жинақтарына енбей қалуының себептері де белгілі. Кеңестік әдебиетте мұңды поэзияға жол берілмеді.

Әділетпен өлгеннің арманы жоқ,

Жаннан да жақсыларға ар қымбатты [2, 30], – деген өлең жолдары кеңестік кезеңнің жарқын өмірін ғана жырлайтын стандартты жырларға ұқсамайды.

Тәңірбергеннің поэтикалық толғаныстарының тіпті әр сөзінің салмағы бейне бір қорғасындай ауыр, ойы терең. Автордың әрбір жыр жолы мен сөз түйінінен қоғамнан, өмірден әділеттілікті аңсап, оны жан-тәнімен қармана іздеген лирикалық қаһарманның жан айқайын, ішкі арпалысын айқын көруге болады. Тағдырдың сан түрлі сындары мен өмірдің әділетсіз жаққан қара күйесі ақынның кіршіксіз таза жанын еш кірлете алмады, керісінше, оның шығармашылық рухын шыңдай түскендей. Басынан өткен қилы кезеңдер мен өткен өмір соқпақтарына байыппен үңілген ол өз толғанысын былайша сабақтайды:

Тұтқын, түрме, хазаптың көрдім бәрін,

Аурудың да күйін тартып, бейнет зарын.

Сонда да дарыныма дақ түскен жоқ,

Жаным таза, кіршіксіз сақалды арым [11, 56], – деп сан тарау қиындықтарды басынан кешірсе де, болашаққа үміт артып, алға ұмтылады. Бір ғана «Қаншайым» туындысы үшін 25 жылға сотталған ақынды жағы талмай жырлаған Ленин, партия туралы өлеңдері құтқарып қала алмады. Кеңестік саясаттың солақай сыны осылайша ақынның тағдырын тәлкек етіп, 60 жасқа қараған шағында «сотталғаны туралы ісі» қайта қаралып, тек 1964 жылы 31 қаңтарда КСРО Жоғарғы соты Т.Әміреновті «жазықсыз сотталған» деп біржолата ақтады.

Қанша жыл қапаста қуыстанып жүрген ақынның тағдырын тәлкек еткенімен, қызыл өкімет оның сағын сындыра алмаған екен. 60 және 70 жылдық мерейтойларын туған елінде облыс көлемінде атап өткен ел-жұртының көл-көсір қошеметіне марқайған ардагер ақын:

Мен білмеймін бай-кедей тап дегенді,

Мен білмеймін лауазым-бақ дегенді.

Мен білмеймін жағымпаз жалтақтауды,

Мансап-малға мастанып талтандауды [11, 58], – деп тебіренеді.

Тәңірбергеннің ақындық кредосы дәл осы шумақтардан көрініс тапқан.

Өмірбаяндық поэзия (немесе автобиографиялық поэзия) – лириканың ерекше жанры, онда автор өлеңдерінде өзінің өмірі, маңызды оқиғалары, ішкі сезімдері өлеңге арқау болады. Бұл жанрда ақын тарихи фактілерді тізіп қана қоймай, тағдыры арқылы бүкіл дәуірдің, қоғамның келбетін сипаттайды.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «автобиографизм» мәселесі терең қарастырылады. Зерттеуші Л.С. Янковская атап өткендей «автобиографизм – это совокупность

содержательно-структурных и словесно-образных свойств произведения, связанных с биографией и (или) личностью автора» [12, 45-49].

Бұл тұжырым біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған халық ақыны Т.Әміреновтің айдауда жүргенде шығарған, бұған дейін ешбір жинаққа енген туындыларынан анық көрінеді.

«Өмірбаяндық жанр – жазушы өз тұсында қоғам жайын өз көрген-білгенімен ұштастыра, тарихи тұрғыдан баяндайтын, деректі көркем шығармалар жанры» [9, 268-269] делік. Тәңірберген поэзиясында ақынның басынан өткен өмір белесі ғана емес, оның ішкі жан дүниесі, арманы мен өмірлік ұстанымдары толық көрініс табады. Ақынның көркемдік әлемінде оның нені мұрат тұтатыны, адамдық қасиеттерді қалай бағалайтыны басты орында тұрады. Сонымен бірге, шығармаларында жеке өмір шеңберінен шығып, өзі өмір сүрген орта мен заман тынысын суреттейді. Ол қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік жағдайларға бейжай қарамай, олардың жақсы-жаман тұстарына да азаматтық тұрғыдан өз көзқарасын білдіріп отырады.

Осы ретте Т. Әміреновтің оқырманға берер танымдық, тәрбиелік мәні зор «Жатырмын тоғыз айдай тұтқын болып» (1952), «Белгі жоқ өткен күнді алсақ еске», «Бай ұлы болмасам да елден асқан», «Бір қайғы түскен кезде кернеп бойға» (1955), «Мен білмеймін бай-кедей тап дегенді» деп басталатын қолжазба өлеңдерін өмірбаяндық жанрдағы шығармаларға жатқыза аламыз.

Қорытынды

Бірнеше мәрте көсемсөз додасына қатысып, Төлеу Көбдіков, Шәкір Әбенев, Сапарғали Әлімбетов, Нұрлыбек Баймұратов, Қалихан Алтынбаев тәрізді белгілі халық ақындарымен, айтыс саңлақтарымен мерекелік шараларда үзеңгілес жүрген Т.Әміренов:

Бір күнде бұл сөздерім керек болар,

Мені іздер зерттеушіге керек болар.

Тіріңде арзан кеткен асыл сөздер

Бағасы өлген кезде бөлек болар [2, 44], – деп көрегендікпен болжап кейінгі ұрпаққа өсиет қалдырды.

Жастайынан қара өлеңге үйір болып, Абай ауылынан шыққан Тәңірберген Әміреновтің ғұмырнамасы соншалықты шуақты болмады. Бала кезінде әкесінен жастай жетім қалып, жалғыздықтың зардабын көрді. Кеңес өкіметі орнап, кедей-кепшікке келген кеңшілік уақыт өткен сайын азайып, қаламгердің қам көңіліне кеңестік жүйенің қыспағы қатты батты. Жазықсыз түрмеге қамалып, денсаулығынан айырылған ақын, қартайған шағында зорға ақталды. Айтуға оңай болса да, сол жылдардағы азап пен қорлық, әділетсіздік пен жалақорлық Тәңірбергеннің жанын жеп, тәніне жазылмас жара қалдырды. Қылшылдаған шағында абақтыға айдалған жас жігіт алпыс жасты алқымдап барып ақталды. Өмірінің соңына дейін қалам ұстағысы келгенмен, мазасыз күндердің зардабынан қарт ақынның қауқары төмендеп, біртуар ақын арманда бақилық болды.

Бұл фәниден жан бар ма өтпейтұғын,

Өкініш сол жүректен кетпейтұғын.

Көп еңбегім қалып тұр жинақталмай,

Өмірім қалды енді оған жетпейтұғын.

Секілді байқап шолсам алды-артымды,

Соңыма сөз қалдырмай бір тартымды.

Ұзақ ауру жаныма тыным бермей,

Көріме ала кеттім ішкі алтынды [2, 44-б.], – деп өсиет-өкінішін білдірген ұлттық сөз өнерінің жарық тұлғасы Т.Әміреновтің әдеби мұрасының беймәлім беттерін зерделеу бүгінгі әдебиетші қауым – біздердің парызымыз.

Түйіндей айтқанда, қазақ ақындарының әділетсіздікке қарсы туындаған азаматтық идеясы егеменді еліміздің қазіргі ұстанып отырған бағдарымен ұштасып, жалғасын табуда. Бұл өткен ғасырдағы санаға сіңген тәуелсіздікке деген ұмтылыстың жаңғыруының жемісі екенін білген жөн.

Әдебиеттер

1. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2013. – 528 б.
2. Әміренов Т. Ақынның жеке архивіндегі қолжазбасы.
3. Әміренов Т. Шығармалары: өлендер, айтыстар, поэмалар, естеліктер / Құраст.: Кеңесбаева Ш.С. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 392 б.
4. ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Семей бөлімшесіндегі архив материалдары №21 папка.
5. Алтынбаев Қ. Ертіс өңірінің өрен жүйрігі // Семей таңы. – 1987, 21 мамыр.
6. ҚР Ғылым академиясының Орталық кітапхана Қоры (ҚРҒА ОҒҚҚ) №1113 папка №1 дәптер.
7. Рамазанов С. Халтурщики // Прииртышская правда. – 1950, 12 тамыз.
8. Ұлықбек Б. «Моабит дәптері». Қапастағы жазылған жырлар // abai.kz/. – 2021, 23 наурыз.
9. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: Ахметов З., Шаңбай Т./ – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.
10. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2016. – 298 б.
11. Кеңесбаева Ш.С. Тәңірберген Әміреновтің шығармашылық зертханасы: монография. – Алматы, Москва: EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2024. – 182 с. – Мәтін: электрондық. ISBN 978-5-4497-3061-9 <https://www.iprbookshop.ru/139980.html>
12. Янковская Л.С. Термин автобиографизм в современном литературоведении // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2018. – №4 (82). – Ч.1. – с. 331.

References

1. Nurgali R. Qazaq adebietinin altyn gasyry [The Golden Age of Kazakh Literature]. – Astana: Kultegin, 2013. – 528 p. (In Kazakh)
2. Amirenov T. Aqynyn zheke arkhivindegi qolzhazbasy [Manuscript from the poet's personal archive]. (In Kazakh)
3. Amirenov T. Shygarmalary: olender, aitystar, poemalar, estelikter [Works: poems, aitys, narrative poems, memoirs] / Comp. by Sh.S. Kenesbayeva. – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 392 p. (In Kazakh)
4. QR Ultyyq qauipsizdik komiteti departamentinin Semei bolimshesindegi arkhiv materialdary [Archival materials of the Semey Branch of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. – Folder No. 21. (In Kazakh)
5. Altynbayev Q. Ertis onirinin oren zhuirigi [An outstanding poet of the Irtysh region] // Semei tany. – 1987. – 21 May. (In Kazakh)
6. QR Gylym akademiasynyn Ortalyq kitapkhanasy qory (QRGA OGQQ) [Holdings of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. – Folder No. 1113. – Notebook No. 1. (In Kazakh)
7. Ramazanov S. Khalturshchiki [Hack workers] // Priirtyshskaya pravda. – 1950. – 12 August. (In Russian)
8. Ulyqbek B. «Moabit dapteri». Qapastagy zhazylgan zhyrlar [The Moabit Notebook: Poems written in captivity] // Abai.kz. – 2021. – 23 March. (In Kazakh)
9. Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary studies: A dictionary of terms] / Comp. by Z. Akhmetov, T. Shanbai. – Semei–Novosibirsk: Taler-Press, 2006. – 398 p. (In Kazakh)
10. Abdirakhmanova T. Qasym Amanzholovtyn poetikasy [The poetics of Kassym Amanzholov]. – Almaty: Gylym, 2016. – 298 p. (In Kazakh)
11. Kenesbayeva Sh.S. Tanirbergen Amirenovtin shygarmashylyq zertkhanasy: monografiya [The creative laboratory of Tanirbergen Amirenov: A monograph]. – Almaty–Moscow: EDP Hub, IPR Media, 2024. – 182 p. – Electronic text. – ISBN 978-5-4497-3061-9. – URL: <https://www.iprbookshop.ru/139980.html> (In Kazakh)
12. Yankovskaya L.S. Termin avtobiografizm v sovremennom literaturovedenii [The term «autobiographism» in contemporary literary studies] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological Sciences: Issues of Theory and Practice]. – Tambov: Gramota, 2018. – No. 4 (82). – Part 1. – P. 331. (In Russian)

Ш.С. Кенесбаева

Шәкәрім университет,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0002-0563-8148
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО ТАНИРБЕРГЕНА АМРЕНОВА: НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ РУКОПИСИ

Аннотация. В статье рассматриваются не опубликованные ранее рукописи автора нескольких сборников стихов, поэм и научных статей, члена Союза писателей Казахстана Танирбергена Амренова, дополняющие литературное наследие поэта. В то же время всесторонне исследуются неизвестные страницы творческой биографии поэта, трудности детства и взрослой жизни, его деятельность в сельской местности и городе, причины дальнейшего переезда в Россию.

В исследовании описываются образ мыслей и мировоззрение, поэтическая позиция и диапазон продолжателя поэтической традиции Абая, поэта-айтыскера, музыканта, летописца Т.Амренова, о чем свидетельствуют его произведения и творческий жизненный путь.

Поэт-новатор, переживший трудные времена, смело подвергал критике некоторые неприятные вещи, отрицательные черты в поведении человека. Согласно архивным данным, за эти критические стихи, по различным политическим обвинениям и за «противодействие правительству» он был осужден на 25 лет. Подтверждением нашей точки зрения может служить отсутствие в сборниках опубликованных стихов Т.Амренова предисловия о жизни и творчестве поэта.

В статье подробно рассматриваются и анализируются лирическая поэзия, полная тоски по родине, детям и близким, изображающая темные стороны жизни поэта, несколько лет страдавшего в изгнании, и бесценные произведения поэта-гражданина, жаждущего правды, свободы и справедливости. Доказательством этого являются новые сведения о Т.Амренове и его неизвестных, не опубликованных произведениях, полученные из фонда рукописей библиотеки Национальной академии наук РК и многих архивных источников.

Основная цель статьи – выявить поэтический стиль творчества и не опубликованных произведений, характер лирической индивидуальности Т.Амренова, показать идейно-тематическое своеобразие его поэзии.

Ключевые слова: литературоведение, национальная литература, рукопись, поэт, лирический герой, народная поэзия, эпика.

Sh.S. Kenesbayeva

Shakarim University,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Str.
ORCID: 0000-0002-0563-8148
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

TANIRBERGEN AMRENOV'S WORK: UNPUBLISHED MANUSCRIPTS

Abstract. The article considers previously unpublished manuscripts, several collections of poems, and scientific articles of the author, a member of the Writers' Union of Kazakhstan Tanirbergen Amrenov, supplementing poet's literary heritage. At the same time, unknown facts of the poet's creative biography, his difficulties in childhood and adulthood, his activities in rural areas and in the city, reasons for further moving to Russia are comprehensively investigated.

The study describes his way of thought and worldview, poetic position and range of the continuer of the poetic tradition of Abai, poet, musician, chronicler T. Amrenov, as evidenced by his works and creative life path.

The innovative poet, who went through difficult times, boldly criticized some unpleasant things, negative features in human behavior. According to archival data, he was sentenced to 25 years for these critical poems, on various political charges and for «opposing the government». Our point of view can be confirmed by the absence in collections of published poems by T. Amrenov of a preface about his life and poet's work.

The article details and analyzes lyrical poetry, full of longing for the homeland, children and loved ones, depicting dark aspects of the life of a poet who suffered in exile for several years, and priceless works of a citizen poet who craves truth, freedom and justice. Evidence of this is new information about T. Amrenov and his unknown, unpublished works, obtained from manuscript fund of the library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan and many archival sources.

Evidence of this is new information about T. Amrenov and his unknown, unpublished works, obtained from manuscript fund of the library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan and many archival sources.

The main purpose of the article is to identify poetic style of creativity and unpublished works, nature of T. Amrenov's lyrical personality, and to show ideological and thematic originality of his poetry.

Keywords: literary criticism, national literature, manuscript, poet, lyrical hero, folk poetry, epic.

Автор туралы мәліметтер

Кенесбаева Шынар Сакеновна – филология ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>.

Сведения об авторе

Кенесбаева Шынар Сакеновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>.

Information about the Author

Shynar Kenesbayeva – candidate of philological sciences, senior Lecturer at the Department of Kazakh Philology NJSC «Shakarim University», Semey, Republic of Kazakhstan. e-mail: shynar.k.s@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>.

Редакцияға енуі 13.07.2026

Өңдеуден кейін түсуі 26.07.2026

Жариялауға қабылданды 27.09.2026

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-17](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-17)

FTAMP: 17.01.11

S.E. Mubarakova

Alikhan Bokeikhan University,
071412, Kazakistan Cumhuriyeti, Semey şehri, Şmidt Caddesi, 44
ORCID: 0009-0006-4107-3099
e-mail: mubarakova_saliha@mail.ru

SÖYLEM VE TOPLUMSAL CINSİYET İLETİŞİMİNİN KURAMSAL BOYUTLARI

Özet. Bu çalışma, söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Söylem kavramı, dil aracılığıyla gerçekleştirilen somut bir iletişim sürecidir. Aynı zamanda bireyler arasındaki dilsel etkileşimin temel aracıdır.

Araştırmanın amacı, dil ve toplum arasındaki etkileşim çerçevesinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin söylem düzeyinde oluşum özelliklerini incelemektir.

Günümüzde toplumsal cinsiyet iletişimi önemli bir araştırma konusu hâline gelmiştir. Dil aracılığıyla gerçekleşen bu iletişim biçimi; dilbilim, psikoloji, sosyoloji ve kültürel çalışmalar gibi bilim dallarıyla yakından ilişkilidir. Örneğin, Robin Lakoff'un *Language and Woman's Place* (1975) adlı eserinde kadınların konuşma biçiminin daha nazik, yumuşak ve tarafsız özellikler taşıdığı, erkeklerin konuşma biçiminin ise daha doğrudan ve yönlendirici bir nitelik gösterdiği belirtilmektedir. Psikolojik açıdan ele alındığında toplumsal cinsiyet iletişimi, bireylerin düşünme biçimleri ile duygularını ifade etme ve algılama süreçlerindeki farklılıklarla ilişkilidir. Psikolog Deborah Tannen, *You Just Don't Understand* (1990) adlı eserinde erkeklerin iletişim tarzını «status talk» (statü odaklı konuşma), kadınların iletişim tarzını ise «rapport talk» (ilişki ve duygusal bağ kurmaya yönelik konuşma) kavramlarıyla açıklamaktadır.

Toplumsal cinsiyet (İng. gender), kadınlık ve erkekliğin toplumsal tanımlarıyla birlikte kadınların, kız çocuklarının, erkeklerin ve erkek çocuklarının rollerini belirleyen kültürel, siyasal ve toplumsal uygulamalar ile normlar aracılığıyla toplum tarafından oluşturulan bir toplumsal yapıdır.

Günümüzde söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutları, dilbilim, kültürel çalışmalar ve iletişim bilimlerinin önemli ve güncel araştırma alanlarından biridir. Bu bilim dalları, küreselleşme çağında dil ile toplum arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Ahmet Baytursınlı, Kudaybergen Jübanoğlu ve Ibray Altınşarin'in eserleri, toplumsal cinsiyet iletişimi açısından karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Kuramsal açıdan bu araştırma alanı; toplumdilbilim, edimbilimsel dilbilim, bilişsel dilbilim ve feminist dilbilim ile yakından ilişkilidir. Ayrıca toplumsal cinsiyet iletişiminin kuramsal boyutları yalnızca davranış ve konuşma biçimiyle sınırlı kalmayıp dinî açıdan da incelenmektedir. Araştırma sonucunda söylem ve toplumsal cinsiyet iletişiminin birlikte ele